

ПРАВОВІ ОСНОВИ СПІЛЬНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ТА БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ ЄС

LEGAL BASIS OF THE EU COMMON FOREIGN AND SECURITY POLICY

Окладна М.Г.,
к.і.н., доцент,

доцент кафедри теорії держави і права

*Інститут підготовки кадрів для органів юстиції України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Майданик С.В.,
студент

*Інститут підготовки кадрів для органів юстиції України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті аналізуються етапи становлення та сучасний стан Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС. Незважаючи на особливу актуальність та відносну врегульованість даного питання, практика застосування має низку проблем. Метою статті є дослідження закономірностей формування й функціонування спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС, а також визначення меж її впливу на стан міжнародної системи. Ключовими аспектами в цьому є як розвиток власних інститутів ЄС, так і взаємодія із НАТО. У статті розглядаються укладені договори та нормативно-правові акти з точки зору їх впливу на формування СЗБП та акцентується увага на їх важливості та необхідності у відповідний період.

Ключові слова: спільна зовнішня та безпекова політика, ЄС, НАТО, інститути ЄС.

В статье анализируются этапы становления и современное состояние Общей внешней политики и политики безопасности ЕС. Несмотря на особую актуальность и относительную урегулированность данного вопроса, практика применения имеет ряд проблем. Целью статьи является исследование закономерностей формирования и функционирования Общей внешней политики и политики безопасности ЕС, а также определение границ ее влияния на состояние международной системы. Ключевыми аспектами в этом есть как развитие собственных институтов ЕС, так и взаимодействие с НАТО. В статье рассматриваются заключенные договоры и нормативно-правовые акты с точки зрения их влияния на формирование ОВПБ, и акцентируется внимание на их важности и необходимости в соответствующий период.

Ключевые слова: общая внешняя политика и политика безопасности, ЕС, НАТО, институты ЕС.

The article analyses the stages of formation and the current state of the Common Foreign and Security Policy of the EU. Despite the special relevance and relative regulation of this issue, the practice of application has some problems, one of which is a lack of the single definition and understanding of the CFSP.

The purpose of the article is studying the patterns of the formation and functioning of the common foreign and security policy of the EU, as well as determination the limits of its influence on the state of the international system. Key aspects in this are both the development of their own institutions and cooperation with NATO. In the article the author considers concluded treaties and regulations in terms of their impact on the formation of CFSP and focuses on their importance and necessity in the relevant period. In particular, stand out: the Maastricht, Amsterdam, Lisbon treaties, Saint-Malo Declaration, «Petersberg tasks», «Berlin-Plus» agreements, etc.

The article also determines the peculiarities of the functioning and dividing of powers between EU bodies and officials who have the main levers of influence on the entire CFSP system. In the author's opinion, the EU has not created an ideal model of the CFSP yet and continues its formation and improvement. This concerns both the institutional component and the choice of the way for further development. The EU and its members share the role of «softpower» in the international arena and are too used to rely in military dimension on NATO.

In addition, the EU is under the influence of various geopolitical challenges, one of which is the withdrawal of the United Kingdom from the EU, which significantly influenced on the military force of the entire Union and requires its decisive actions and reformatting of the CFSP.

Key words: common foreign and security policy, EU, NATO, EU institutions.

Спільна зовнішня та безпекова політика ЄС (далі – СЗБП) в XXI ст. набуває особливої актуальності. Анексія Криму, війна на Донбасі та в Сирії, тероризм – ці та інші виклики міжнародному правопорядку потребують визначення позиції ЄС, а також вжиття відповідних заходів. Однак СЗБП є доволі складним та неоднорідним механізмом, який важко оперативно скеровувати та застосовувати.

Хоча регулюванню СЗБП присвячено спеціальний розділ (V) Договору про Європейський Союз, його застосування зумовлює чимало проблем. Зокрема, немає чітко визначеного поняття «спільна безпека». Звичайно, його завжди можна пояснити простими формулюваннями, наприклад «один за всіх, всі за одного», «об'єднання зусиль проти спільного ворога» та ін. Однак на практиці принципово важливим є насамперед встановлення факту порушення спільної безпеки, а також визначення масштабів необхідних контрзаходів.

Аналіз запропонованих науковцями визначень дозволяє виокремити два обов'язкових елементи спільної безпеки: правове зобов'язання країн, що відображає ідею про те, що міжнародний мир є загальним та неподільним, а також, організація міжнародного правозастосування з метою впровадження такого зобов'язання [1, с. 17]. Але цьо-

го недостатньо для реалізації СЗБП в масштабах наднаціонального за своєю правовою природою Європейського Союзу. Поняття «спільна безпека» повинна набути визначення на рівні законодавства Європейського Союзу або в рішеннях його Суду.

Предметом дослідження статті є концептуальний і регулятивний аспекти становлення та перспектив реалізації спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС.

Метою статті є дослідження закономірностей формування й функціонування спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС, а також визначення меж її впливу на стан міжнародної системи та структуру багатосторонніх відносин.

Перші кроки з формування СЗБП були зроблені одразу після завершення Другої світової війни: в 1947 р. Дюнкернський договір оформив створення оборонного союзу між Францією і Великою Британією; в 1948 р. відповідно до Брюссельського пакту було створено Західний союз (його головною метою мало стати надання військової та іншої взаємодопомоги як у забезпеченні міжнародного миру і безпеки, так і в протидії будь-якій агресії в Європі, а також тісне співробітництво з НАТО), а протягом 1950–1954 рр. здійснювалися кроки щодо створення Європейських обо-

ронного і політичного співтовариств в контексті більш широкого завдання – побудови на федеративних засадах наднаціонального інтеграційного об'єднання, якому держави-члени мали передати суверенні повноваження у сфері міжнародних відносин і оборонної політики. У цілому слід погодитися з висновком І.В. Яковюка і Р.Р. Орловського, на думку яких, хоча європейський і євроатлантичний об'єднувачі процеси первісно базувалися на інтеграції у військовій сфері, європейські уряди зрештою інакше визначили пріоритети: військовий альянс необхідний, але другорядний до економічних задач відновлення Європи [2]. Як наслідок, формат військово-політичної інтеграції країн Західної Європи було змінено і замість Європейського оборонного співтовариства в 1954 р. відповідно до Паризьких угод було створено Західноєвропейський союз, який проіснував до 2000 р., відколи почався його демонтаж.

Поступове включення зовнішньої політики в процес євроінтеграції відбувається в 1970-ті рр., коли держави-члени Європейських співтовариств усвідомлюють, що Європа має об'єднатися і більше говорити єдиним голосом, аби її почули і вона мала змогу відігравати гідну роль у світ [3, с. 79]. Однак європейцям знадобилося ще двадцять років, щоб перенести інтеграційні ініціативи на політичну сферу.

Положення щодо започаткування й розвитку СЗПБ вперше на рівні установчих договорів було закріплено в Маастрихтському договорі про Європейський Союз (1992 р.), де вона була визначена як друга «опора» ЄС. Утвердження Євросоюзом своєї індивідуальності на міжнародній арені насамперед шляхом проведення СЗПБ, включаючи можливе оформлення в подальшому спільної оборонної політики, яка могла б привести із часом до створення спільних сил оборони, було визначено метою ЄС. Було визначено два шляхи досягнення цієї мети: запровадження систематичного співробітництва між державами-членами за участю Союзу щодо проведення політики за допомогою взаємного інформування, консультування та координації (ст. J 2) та поступове запровадження спільних дій з питань СЗПБ (ст. J 3).

Завершення епохи біполярного протистояння на початку 1990-х рр. і виникнення численних конфліктів на пострадянському просторі і колишній Югославії актуалізувало питання про посилення ролі Європейського Союзу в забезпеченні безпеки в Європі. Нездатність ЄС попередити, а згодом – мирно врегулювати конфлікти в Боснії та Герцеговині призвела до усвідомлення того, що ЄС повинен вирівняти дисбаланс між своїм економічним і військово-політичним впливом на події в світі.

Акценти в здійсненні СЗПБ було змінено Амстердамським договором (1997 р.): наголошувалося, що держави-члени повинні активно і беззастережно (в Маастрихтському договорі – відкрито) підтримувати СЗПБ, яку проводить ЄС. Дані зміни зумовили трансформацію способів досягнення цілей СЗПБ: визначення принципів і основних орієнтирів СЗПБ; прийняття рішень із спільної стратегії; схвалення спільних дій; схвалення спільних позицій; посилення систематичного співробітництва між державами-членами в проведенні їх політики (ст. 12) [3, с. 83]. Таким чином, Амстердамський договір вперше надав ЄС певний військовий вимір, включивши в сферу компетенції ЄС питання безпеки і оборони, які раніше належали до ЗЄС.

Через механізми, передбачені Амстердамським договором, реалізувалися раніше прийняті Спільна англійська декларація (1991 р.), яка визначала ЗЄС як посередника між ЄС і НАТО у сфері безпеки та оборони; «Петерсберзькі завдання» (1992 р.), які передбачали проведення ЗЄС, окрім місій гуманітарного та рятувального характеру, також операцій з підтримки та відновлення миру, включно із силовими формами миротворчих заходів; Спільна декларація з оборони Європи (1998 р.) [4, с. 4]. Як наслідок, європейські країни-члени НАТО по-

годилися надавати ЗЄС необхідні ресурси, зокрема військовий контингент, для відповідних воєнних операцій.

Для забезпечення європейської безпеки традиційно вкрай важливими є відносини між ЄС і НАТО [2; 4]. У Договорі про Європейський Союз (ст. 42) зазначено, що «зобов'язання та співпраця в цій сфері повинні відповідати зобов'язанням в межах Організації Північноатлантичного Договору, який лишається фундаментом колективної безпеки та форумом її виконання для тих держав, що є її членами» [5].

На першому етапі взаємодії (1991–1998 рр.) формальних відносин між ЄС і НАТО не було встановлено, оскільки продовжували розвиватися відносини між НАТО та ЗЄС, які були оформлені Берлінськими та Брюссельськими угодами 1994–1996 рр. Ці угоди передбачали: сприяння НАТО в процедурах оборонного планування; запровадження процедур щодо визначення сил, засобів і ресурсів НАТО, які могли бути використані ЗЄС за згодою Північноатлантичної ради НАТО; підготовку військових планів та проведення навчань для типових операцій ЗЄС; розробку механізмів консультацій та обміну інформацією для забезпечення координації операцій ЗЄС, що проводяться за підтримки НАТО [6, с. 47].

Косовська війна, що розпочалася в 1998 р., засвідчила неефективність ЄС у питаннях забезпечення європейської безпеки через відсутність власного військового інструменту. Діяльність ЗЄС у черговий раз дала привід для розчарування, оскільки він зайняв позицію спостерігача, залишаючи для НАТО роль арбітра.

1998 р. франко-британська ініціатива (Декларація Сен-Мало) щодо наділення ЄС власним оперативним потенціалом у сфері безпеки і оборони відкрила новий етап у розвитку як ЄС, так і його відносин із НАТО. Передбачалося покласти на Європейську раду відповідальність за прийняття рішень щодо поступального розвитку загальної оборонної політики в рамках СЗПБ і «на міжурядовій основі». Реалізація цієї мети Досягнення цієї мети вимагало наділення Союзу потенціалом для самостійних дій, підкріпленим переконливою військовою складовою та механізмом прийняття рішень. Разом із тим робився наголос на тому, що зміцнення єдності держав-членів ЄС потрібно як для того, щоб голос об'єднаної Європи став значущим у міжнародних справах, так і для виконання зобов'язань в рамках НАТО. Саме в такий спосіб буде забезпечено життєздатність Атлантичного альянсу як основи спільної оборони його членів.

У контексті поставлених завдань Рада міністрів безпеки ЗЄС ухвалила в листопаді 2000 р. рішення про поступове розформування цієї організації та передачу її повноважень відповідним структурам ЄС. Цей процес розтягнувся на 10 років, поки 30 червня 2011 р. ЗЄС офіційно припинив своє існування.

Рішучий крок у напрямі вироблення нової Спільної європейської політики в області безпеки і оборони (СЄПБО), що має на меті посилення ролі ЄС у міжнародних справах шляхом створення боездатних збройних сил, було зроблено на Гельсінському саміті грудні 1999 р. Лідери держав-членів ЄС заснували низку нових постійних військово-політичних органів, а саме: Постійний Комітет з політики і безпеки (КПБ), у компетенцію якого передавались усі аспекти СЗПБ, зокрема і СЄПБО; Військовий комітет (ВК), до складу якого увійдуть військові керівники держав-членів ЄС або їх військові представники; Військовий штаб (ВШ), який мав забезпечувати Раду ЄС необхідною військовою інформацією і надавати підтримку СЄПБО. До 2003 р. ЄС повинен був мати можливість розгорнути до 15 бригад (тобто 50-60 тис. чол.) для реалізації «Петерсберзьких операцій» [7, с. 13].

У результаті передачі функцій ЗЄС до ЄС відносини між НАТО та Європейським Союзом вийшли на якісно новий рівень. ЄС і НАТО встановили офіційні стосунки в січні 2001 р., а 16 грудня 2002 р. було прийнято Деклара-

цію ЄС – НАТО про Спільну Європейську політику у сфері безпеки і оборони. У спільному документі ЄС та НАТО «Берлін-плюс» (2002 р.) було закріплено домовленості, що дали змогу Європейському Союзу разом із НАТО почати розбудову системи європейської безпеки. Домовленості стосувались узгодження питань сумісності акцій СПБО і НАТО та усунення можливого дублювання у використанні ресурсів. Із цією метою було досягнуто домовленості про те, що в операціях, які проводяться під егідою ЄС, можуть використовуватися сили і засоби НАТО [4, с. 4]. Ці домовленості передбачали: обмін секретною інформацією на основі взаємних правил безпеки; моніторинг, повернення і відкриття сил і засобів НАТО; гарантії доступу ЄС до всіх можливостей НАТО, що дозволить планувати військові операції під командуванням ЄС; презумпцію доступності для ЄС заздалегідь визначених сил і засобів НАТО під командуванням ЄС. Крім того, НАТО дозволили підтримувати операції, що проводяться ЄС, в яких Альянс в цілому не задіяний.

У 2003 р. Рада ЄС схвалила Угоду ЄС – НАТО, що надавало ЄС можливості для автономного проведення воєнних і цивільних операцій, а також операцій з кризового врегулювання. У грудні того ж року Європейська рада прийняла Європейську стратегію безпеки. Основними положеннями було те, що ЄС як глобальний суб'єкт світової політики готовий взяти на себе частку відповідальності за забезпечення безпеки у світовому масштабі; великомасштабна агресія проти будь-якої держави-члена ЄС неможлива, але для Європи є актуальними міжнародний тероризм, розповсюдження зброї масового знищення, організована злочинність та наслідки розпаду неефективних держав; розширення «зони безпеки» ЄС на держави-сусіди (Україна, Молдова, Білорусь, держави Південного Кавказу та Середземномор'я) [8, с. 103].

Підписання Лісабонського договору (2007 р.) стало новою віхою в розвитку СЗПБ. У Лісабонському договорі держави-члени відмовилися від архітектури «стовпів», а також здійснили реорганізацію всіх видів зовнішніх політик в унітарну систему принципів, цінностей та цілей [9, с. 233].

Лісабонський договір також підвищив статус Верховного представника Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки (далі – Верховний представник Союзу): було здійснено об'єднання функцій Верховного представника Союзу з повноваженнями заступника голови Європейської комісії, який опікується зовнішніми зносинами. Власне, така подвійна природа посади дозволяє об'єднати зусилля відповідних інститутів ЄС для вироблення спільної зовнішньої та безпекової політики. Разом із тим постає питання щодо взаємодії між президентом Єврокомісії, Верховним представником Союзу та головою Європейської ради, кожен з яких має певні повноваження в зовнішньополітичній сфері, але конкретного розподілу між ними немає. Верховний представник Союзу також очолив Раду з питань зовнішніх справ, яка відокремлюється від Ради із загальних питань і зовнішніх зносин. Іншою новачкою стало право висунення ініціатив у Раді, проте тільки в площині СЗПБ [10, с. 190].

Лісабонський договір передбачив створення Європейської служби зовнішньої діяльності (далі – ЄСЗД), яка покликана допомагати Верховному представнику Союзу здійснювати повноваження відповідно до його мандату. Служба співпрацює з дипломатичними службами держав-членів. 26 липня 2010 р. Рада ЄС ухвалила рішення, яким визначила основні юридичні рамки діяльності ЄСЗД, її організаційну будову та ключові функції. Зазначалося, що ЄСЗД є функціонально автономним органом ЄС, підпорядкованим Верховному представнику Союзу, окремим від Європейської Комісії та Генерального секретаріату Ради ЄС. Головне завдання ЄСЗД полягає в підтримці Верховного представника Союзу під час виконання обов'язків

Голови Ради із зовнішніх справ; здійснення Спільної зовнішньої та безпекової політики; реалізації ним обов'язків віце-президента європейської комісії ЄС. Однак деталізація функцій у рамках такої підтримки здійснюється лише при реалізації СЗПБ.

Таким чином, ЄСЗД фактично є інструментом виконання попередньо узгоджених державами-членами цілей у певних напрямках зовнішньої політики (центральне місце в діяльності ЄСЗД відводиться координаційній функції, яка полягає в забезпеченні злагодженості та послідовності в реалізації спільної зовнішньої політики) [11, с. 43].

Аналіз статусу ЄСЗД дозволяє констатувати, що вона за своїми особливостями не є дипломатичною службою у звичному нам вигляді. Вона наділена функціями в тих сферах, які не притаманні дипломатичним відомствам (кризове регулювання, планування цивільних і військових операцій), але при цьому в ЄСЗД відсутні деякі характерні для дипломатичних служб функції, зокрема консульської підтримки та візового забезпечення, які держави-члени відмовляються передати до компетенції Служби.

Важливим аспектом Лісабонського договору стало включення до ст. 42 ДЄС положення про взаємну допомогу. Згадане положення вимагає від держав-членів ЄС спільних скоординованих дій з надання необхідної допомоги у випадку, якщо одна з держав-членів зазнає збройної агресії.

Договір про Європейський Союз (Лісабонська редакція) створив передумови для поглиблення інтеграції держав-членів ЄС у сфері оборони. Зокрема, він передбачає можливість організації постійного організованого співробітництва – інституційного об'єднання певної групи країн ЄС на основі спільних інтересів і прагнень у сфері оборони. Постійне організоване співробітництво відкрите для всіх держав-членів (п. 6 ст. 42 Договору про Європейський Союз) [12, с. 214; 5].

Хоча СЗПБ зазнала якісних змін кардинально змінистивлення держав-членів ЄС до неї Лісабонський договір не зміг. У результаті СЗПБ не стала справжнім «жорстким» інструментом Європейського Союзу, не перетворився на альтернативу НАТО. За уся історію існування СЗПБ не було жодного випадку, коли б держави-члени виробили єдину позицію щодо військового втручання, про що свідчать операції ЄС у Лівії 2011 р. та у Малі 2013 р. У 2011 р. Франція та Велика Британія, не покладаючись на СЗПБ, реалізували в Лівії операції «Харматан» і «Елламі» щодо забезпечення без польотної зони [13, с. 24].

Стосовно перспектив СЗПБ, то остаточно визначитися, яким шляхом буде здійснюватися її розвиток, доволі складно. У разі виходу Великої Британії зі складу ЄС підходи до реалізації СЗПБ можуть зазнати суттєвих змін. За активної участі Великої Британії були розроблені і ухвалені найважливіші домовленості в сфері безпеки і оборони: договір Сен-Мало, Гельсінські цілі, Берлінські домовленості. Разом із тим, хоча Велика Британія є однією із засновниць СПБО, вона завжди відстоювала ключову роль НАТО в забезпеченні безпеки в Європі, блокуючи перспективні проекти у сфері безпеки та оборони, зокрема щодо формування армії ЄС, утворення європейського головного управління для планування та проведення миротворчих операцій, а також збільшення бюджету Європейського оборонного агентства.

Але єдності в оцінках перспектив розвитку СПБО після виходу Великої Британії зі складу ЄС немає. Одна авторка стверджує, що вихід Лондона піде на користь розвитку СПБО. З іншого боку, висловлюються міркування, що Брексіт – це справжня катастрофа для ЄС, оскільки Велика Британія найсильніша у військовому плані європейська країна, що витрачає на оборону найбільше серед держав-членів ЄС – понад 52 мільярди євро щорічно. Таким чином, втрата такого члена відчутно послабить позиції ЄС у військовому плані. Виходячи із цих міркувань, науковці

вказують на доцільність запровадження особливого статусу для Великої Британії в межах СПБО, що дозволить Об'єднаному Королівству брати участь у миротворчій діяльності Союзу [14, с. 26].

Таким чином, оскільки ЄС продовжує перебувати під впливом різних геополітичних викликів, СЗПБ потребує подальшого вдосконалення. Для кращої реалізації СЗПБЄС необхідно вдосконалити власну інституційну структуру, а також визначитися в питанні взаємодії в зовнішній діяльності Верховного представника Союзу, президентом Європейської комісії та головою Європейської ради. Не менш важливою є потреба у визначенні шляхів подальшого розвитку самого ЄС. Тому що, хоча на сьогодні начебто склалася сприятлива ситуація для поглиблення

інтеграції в сфері СЗПБ, але ЄС може і не обрати цей напрям. Це пов'язано з тим, що країни ЄС відчують себе в безпеці, що робить для них питання безпеки і оборони неперіоритетними, особливо з огляду на те, що завжди можна покласти на НАТО в цьому питанні. ЄС та його члени обрали для себе роль «м'якої сили» на міжнародній арені, яка діє через мирні засоби. І досягнення певної автономії у сфері безпеки та оборони може не відповідати уявленням держав-членів про те, чим саме ЄС повинен бути. Звичайно, видається логічним, що для протистояння сучасним проблемам членам ЄС необхідно вести єдину та спільну політику, але тут вже сам ЄС повинен чітко визначити напрямок свого розвитку та чи необхідно поглиблювати інтеграційні процеси в СЗПБ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Rzhetskaya V. Defining and developing the concept of «collective security» in study and practice of international law. European political and law discourse, Vol. 3, Issue 6, 2016, p. 17–24.
2. Яковюк І.В., Орловський Р.Р. (2017). Європейське оборонне співтовариство: витоки становлення інтеграції в оборонній сфері. Проблеми законності. 2017. Вип. 139. С. 264–277.
3. Яковюк І. В. (2005). Спільна зовнішня політика і політика безпеки Європейського Союзу: історія питання. Державне будівництво та місцеве самоврядування. Вип. 10. Х.: Право. С. 76–87.
4. Битяк Ю.П., Яковюк І.В. (2017). Спільна політика безпеки і оборони ЄС: еволюція і стратегія розвитку. Євроатлантична інтеграція України: свідомий вибір моделі безпеки: зб. наук. ст. за матеріалами наук.-практ. конф., м. Харків, 3 листоп. 2017 р.: у 2 ч. / редкол.: А. П. Гетьман, І. В. Яковюк, С.М. Мельник та ін. Х. Ч. 1. С. 3.
5. Консолідовані версії Договору про Європейський союз та Договору про функціонування Європейського союзу станом на 30.03.2010. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_b06.
6. Мельянцов Д.А. (2007). Отношения Европейского союза и НАТО в 1990–2000-е гг. Журнал международного права и международных отношений. № 3. С. 46-50.
7. Ван Хам Петер Новые устремления Европы в области обороны: последствия для НАТО, США, России // Публикация №1 Центра им. Маршалла. 37 с. URL: http://www.marshallcenter.org/mcpublicweb/MCDocs/files/College/F_Publication_s/mcPapers/mc-paper_1-ru.pdf.
8. Волощук С.М. (2012). Трансформації зовнішньої політики нейтральних та позаблокових країн Європи в умовах постбіполярного світу. Науковий вісн. Ужгород. ун-ту. Серія «Історія». Вип. 28. С. 101–107.
9. Фоменко С.В. Спільна зовнішня і безпекова політика ЄС: від національних інтересів до спільних цінностей. Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президенті України. 2015. Вип. 1. С. 224–242.
10. Рябоштан Є.В. (2012). Спільна зовнішня та безпекова політика Європейського Союзу після Лісабонської угоди. Політико-інституційний аспект. Проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. Вип. 4. С. 188–199.
11. Ціватий В., Шаповалова О. (2013). Дипломатія та європейська служба зовнішньої діяльності (ЄСЗД): політико-інституційний аспект. Зовнішні справи. № 3. С. 42.
12. Гребенюк М., Пошєдін О. (2012). Європейський Союз: від економічної інтеграції до організації колективної оборони? Політичний менеджмент. № 1/2. С. 212.
13. Зарембо К.В. (2013). Спільна зовнішня та безпекова політика ЄС: постмодерна відповідь на модерні виклики. Актуальні проблеми міжнародних відносин. Вип. 114(2). С. 21.
14. Stakhurskyi I. Common security and defence policy of the European Union after Brexit: renaissance or degradation? European political and law discourse, Vol. 3, Issue 6, 2016, p. 25-32.